

SEA

#

Handwritten signature and blue stamp: ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ Κ. ΒΑΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ ΕΒΡΟ, ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ

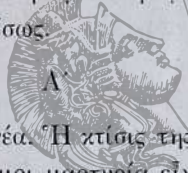
ΑΙ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΙ ΤΟΥ ΜΕΣΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

ΕΡΑΝΙΣΜΑ ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ

ΥΠΟ

Κ. Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

Τὴν 10 Ἀπριλίου 1770 τὸ Μεσολόγγι προσεφέρθη ὀλοκάυτομα εἰς τὸν βομὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας. Ἄλλ' ἀνεγεννήθη ἀπὸ τὴν τέφραν του, ξαναηνδρώθη καὶ μετὰ 56 ἀκριβῶς χρόνια, τὴν νύκτα τῆς ἰδίας ἡμέρας, τὴν νύκτα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Λαζάρου, — ποία μοιραία σύμπτωσης, — ἐπρόσφερεν εἰς τὸν αὐτὸν βομὸν τὴν μεγαλύτεραν θυσίαν, ἀπὸ ὅσας ὁ κόσμος εἶδε καὶ θὰ ἴδῃ ἴσως.

Τὸ Μεσολόγγι εἶναι πόλις νέα. Ἡ κτίσις τῆς δὲν εἶναι γνωστὴ. Ἡ ἀρχαιότερα περὶ αὐτοῦ γνωστὴ μοι μαρτυρία εἶναι ἡ τοῦ Ἐνετοῦ Παροῦτα, ἱστορικοῦ τῆς περιφήμου ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου (1571), ὁ ὁποῖος περιγράφων τὰς πρὸ τῆς συμπλοκῆς κινήσεις τοῦ χριστιανικοῦ στόλου λέγει «πρῶτη ἡ ναυαρχίς διέκρινε τὸν ἐκ Ναυπάκτου ὀρηήσαντα Τουρκικὸν στόλον, μόλις αὐτὴ ἔκαμψε τὸ ἀκρωτήριον, πὸν εἶναι τὰ ἰχθυοτροφεῖα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες ὠνόμαζον Μεσολόγγι».

Ὁ Ἰσπανὸς περιηγητὴς Βενιαμὴν ὁ ἐκ Τουδέλης περιηγηθεὶς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1153 ἀναφέρει μόνον τὸ Νατολικὸν (Αἰτωλικὸν), ὁ δὲ Πορτογάλνος, τὸν ὁποῖον ἐξέδωκεν εἰς τὴν Βενετίαν (1573) ὁ Τάγιας, ὁ ἐπίσημος λιμενοδείκτης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ ἀναφέρων καὶ τοὺς πλέον ἀσημάντους λιμένας καὶ ὄρμους χάριν τῶν ταξιδευόντων πλοίων, εἰς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς Ἐπαρχίας τοποθετεῖ τὸ Νατολικὸν εἰς τὸ μέρος, ὅπου εὐρίσκεται τὸ ἰχθυοτροφεῖον Θολή, καὶ τὸν Γαλατᾶν, ὅπου τὸ σημερινὸν Κρουνέρι. Καὶ οἱ πρῶτοι χάρται μόνον τὸ Νατολικὸν ἐπίσης σημειῶνουν παρὰ τὴν Θολήν.

Πρὸ τοῦ Μεσολογγίου ἐκτείνεται ἡ λιμνοθάλασσα μετὰ τὰς ἀναριθμη-

Σελίδες 109α. - Σελίδες 86α. 92

1926

τους νησιδάς της. Καὶ τὸ μέρος ὅπου εὐρίσκεται ἡ πόλις νησιδας ἄλλοτε ἀπετέλει. Τὴν λιμνοθάλασσαν ὁ Στράβων, ὁ Σπύρος Τρικούπης καὶ ἡμεῖς σήμερον ὀνομάζομεν λίμνην. Ἡ λίμνη ἰταλιστὶ λέγεται lago καὶ ὁ πληθυντικός της κάμει laghi. Οἱ πρῶτοι κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου (ἤμπορεῖ νὰ ἦσαν Φλωρεντῖνοι ἢ Μελιταῖοι· τὰ παράλια ταῦτα ἐλυμαίνοντο ἄλλοτε οἱ ξένοι πειραταὶ) θὰ εἶπαν εἰς τὴν γλῶσσάν των ὅτι κατοικοῦν Mezzolaghi, ἐν μέσῳ δηλ. λιμνῶν, καὶ εἰς τὴν συνοικισθεῖσαν πόλιν ἐδόθη τὸ ὄνομα Mezzolaghi, τὸ ὁποῖον βραδύτερον ἐξηλλήνισαν εἰς Μεσολόγγιον. Καὶ διὰ τοῦτο ἴσως ὁ Γεωγράφος Μελέτιος «ὁ περιεργος περιηγητῆς» διορθῶνων τὸ ὄνομα του προσθέτει ὅτι καλύτερον νὰ τὸ ὀνομάζωμεν Μεσολόγγιον.

Τὸ Μεσολόγγι ἦτο ναυτικὴ πόλις. Τὸ χρονικὸν τοῦ Μάτεση (1692) ἀναφέρει ἀφίξεις πλοίων τοῦ Μεσολογγίου εἰς Ζάκυνθον. Εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς Ἰθάκης σώζονται αἱ πρὸς τὸ Ὑγειονομεῖον ἀπὸ τοῦ 1710 γενόμεναι καταθέσεις τῶν καταπλεόντων πλοίων. Ἐκ τούτων πολλὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι φέρουν γνωστὰ Μεσολογγιτῶν ὀνόματα. Τὸ 1735 ἀναφορὰ Μεσολογγιτῶν πρὸς τὸν Ναυτικὸν Διοικητὴν τῆς Ζακύνθου ζητεῖ νὰ διορισθῇ ἐκεῖ πρόξενός των ὁ κόμης Φραγκ. Ῥώμας, χάριν τῶν ναυτικῶν των συμφερόντων. Εἰς δὲ τὸ 1735 κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Χ. Φιλιπῆ «Περὶ τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Γραικῶν ἐν Τεργέστη» εὐρίσκονται πλοῖα Μεσολογγίτικα εἰς Σενεγάλην, ὅπου πληροφορηθέντες ὅτι Κάρολος ὁ ΣΤ' εἶχε κηρύξει ἐλεύθερον τὸν λιμένα τῆς Τεργέστης συνέδεσαν ἐμπορικὰς σχέσεις μεταξὺ Τεργέστης καὶ Μεσολογγίου, εἰσήγαγον πρῶτοι τὴν σταφίδα εἰς τὴν ἐκεῖ ἀγορὰν, ἐγκατέστησαν ἀντιπρόσωπον τὸν Μεσολογγίτην Ἀθ. Τζάλλαν «καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ δεύτερος Γραικὸς ἀλλὰ πρῶτος Ἑλλήν ἔμπορος, ὅπου ἐστηρίχθη εἰς τὴν Τεργέστην».

Ἄλλὰ περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος εἶχε φθάσει εἰς ναυτικὴν ἀκμὴν μὲ ὄλον τὸ σκότος καὶ τὴν βαρβαρότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐγινε τόπος ναυπηγείου, ἀπέκτησε 80 περίπου κομμάτια καράβια, καὶ 350 τόννων χωρητικότητος, τὴν πρῶτην ποῦ ἀνεφάνη καὶ ἐναυπηγήθη εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην Ἑλλάδα ναυτικὴν δύναμιν, ἐξῆγεν εἰς μακρινὰς χώρας τὰ προϊόντα του, τὰ δὲ πλοῖά του ἐταξίδευον καὶ εἰς τὰς πλέον μεμακρυσμένας ἄκρας τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Οἱ πρόξενοι τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἀποδίδουν τὴν πῶσιν τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐνετικῶ

ἐμπορίου εἰς τὴν πρόδον τοῦ ναυτικοῦ τοῦ Μεσολογγίου. Ἀπέκτησε πλοῦτον πολὺν καὶ ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην τῆς μορφώσεως τῶν τέκνων του. Ἐσύστησε περὶ τὸ 1750 σχολεῖον, τὸ ὁποῖον οἱ Παλαμᾶδες προήγαγον εἰς Σχολὴν τοῦ Γένους.

Ἡ Ἐπανάστασις τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης εὐρίσκει καὶ τοὺς Μεσολογγίτας ἐγρηγοροῦντας. Ὁ σχολαρχῶν τότε Παναγιώτης Παλαμᾶς μεταβαίνει πρὸς συνάντησιν τοῦ Ἀλεξίου Ὁρλώφ. Ἐνθουσιώδης δὲ ὑπὲρ τῆς ἀναστάσεως τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος πού ἦτο ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους, πείθεται εἰς τὰς μεγάλας τοῦ Ρώσσου ὑποσχέσεις καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν του μεταδίδει εἰς τοὺς συμπολίτας του. Ἐνστερνίζονται ἀμέσως τὸ κίνημα, ἀποδιώκουν τοὺς Τούρκους, συνιστοῦν Κυβερνησὶν ἀπὸ τοὺς Π. Παλαμᾶν, Ἄνδρ. Καλογεῶν καὶ Α. Γουλιμῆν, ὀπλίζονται ἐκ τοῦ προχείρου καὶ περιταφρῶνουν τὴν πόλιν. Ἀπειράριθμοι Ἀρβανῖτες κατακλύζουσι τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Ὁ Σταθᾶς, ὁ Γεροδῆμος, ὁ Μπουκουβάλος, ὁ Καρακίτσος καὶ ὁ Κοντογιάννης, ἀρματωλοὶ τοῦ Βάλτου, τῶν Ἀγραφῶν, τοῦ Καρπενησίου καὶ τῆς Ὑπάτης, διὰ τὰ διατηρήσουν τὰ ἀρματωλίγια τῶν συνθηκολογοῦν μαζί των καὶ τοὺς ἀφήνουν ἐλευθέρως νὰ διαβοῦν. Μόνος ὁ Χρῆστος Γρίβας, ὁ ἀρματωλὸς τοῦ Ξηρομέρου, ἀπόγονος τοῦ Μπούα, τοὺς σταματᾷ ἔξω ἀπὸ τὸ Ἀγγελόκαστρον καὶ τοὺς κτυπᾷ. Ἄλλ' ἀνωφελῶς, ἔνεκα τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐπιδρομέων. Χύνονται οἱ Ἀρβανῖτες τότε εἰς τὸ Μεσολόγγι, τὸ περιζυκλώνει ἀπὸ τὴν θάλασσαν ὁ πολυάριθμος στόλος τῶν Δουλιχινιωτῶν καὶ Σκοδριάνων, οἱ Μεσολογγίται, ἀπαράσχευοι πού ἦσαν καὶ ἐγκαταλελειμμένοι πού ἔμεναν, ὑφίστανται ὅλας τὰς συνεπείας τοῦ ἀπερισκέπτου τολμήματός των.

Ἐκτὸς τῶν φοβερῶν συμφορῶν πού ὑπέστησαν, καὶ αἱ ὁποῖαι κατὰ μίαν ἐπιστολὴν τοῦ Π. Παλαμᾶ «οὔτε λόγῳ ἔρηται οὔτε ἀκοῇ φορηταὶ ὑπῆρξαν» καὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας κατὰ τὸ πιστοποιητικὸν τῶν ἐν Ζακύνθῳ ἀρχιερέων «μόλις καὶ μονοχίτωνες ἐλυτρώθησαν καὶ αὐτῶν τῶν πρὸς ζωάρχειαν ὑστερούμενοι» εἶδον καὶ τὸ ναυτικὸν των, τὴν 10ην Ἀπριλίου 1770, νὰ πυρποληθῆ ἀπὸ τὸ ἐχθρικόν, ἀφοῦ ἐπὶ ἑβδομάδα ὀλόκληρον εἶχεν ἀντισταθῆ κατὰ τούτου.

Ὁ Rosz, πρόξενος τῆς Γαλλίας εἰς Πάτρας, ἔγραφε πρὸς τὸν πρέσβυν του, τὸν δούκα τοῦ Choiseul ὅτι ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας καὶ νύκτας ἔβλεπον ἀπὸ τὰς Πάτρας τὴν πόλιν τοῦ Μεσολογγίου καιομένην καὶ τὰ 80 πλοῖά του

πυρπολούμενα και ὅτι οἱ δωδεκακισχίλιοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους του ἐσώθησαν ἀπὸ τὴν σφαγὴν καταφυγόντες εἰς τὴν Ἑπτάνησον.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν ταύτην τὸ Μεσολόγγι ἀναζῆ. Κατασκευάζονται εἰς τὰ ναυπηγεῖά του 60 καινούρια καράβια. Συγκεντρώνουν νέον πάλιν πλοῦτον οἱ Μεσολογγίται. Ὁ Ἄγγλος Dodwel θαυμάζει τὴν ὀραϊότητα τῶν Μεσολογγιτισῶν καὶ τὴν πολυτέλειαν τῆς ἐνδυμασίας των. Οἱ Παλαμᾶδες ἐπαναρχίζουν τὸ μέγα ἔργον των. Εἰς τὸν σχολαρχοῦντα τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Γρηγ. Παλαμᾶν λέγει ὁ ἴδιος Dodwel ὅτι καὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πλούσιοι Ἕλληνες ἔστειλαν τὰ τέκνα των διὰ νὰ διδασθοῦν τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Σατοράπης τῶν Ἰωαννίνων εἶχε προσλάβει διὰ τὸν μικρότερόν του υἱὸν Σελήμ καὶ τοὺς ἑγγόνους του Σελήμ καὶ Ἰσμαήλ Μεσολογγίτας διδασκάλους, τοὺς Εὐσ. Καλογεράν καὶ Δ. Καψάλην, ἀξιολόγους δὲ Ἑλληνιστὰς κατὰ τὸν Holland. Ἡ Παλαμαία σχολὴ ἔβγαλε περὶ τοὺς ἑκατὸν διδασκάλους, οἱ ὅποιοι ὡς ἱεραπόστολοι τῆς Μεγάλης Ἰδέας διεχύθησαν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἐπροπὸνήσαν τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ τουρκοκρατομένου Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸν ἐπαρεσκεύασαν διὰ τὸν μέγαν ἀγῶνά του.

Ἄλλὰ τὸ νέον ναυτικόν του ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς 19ης ἑκατονταετηρίδος διελύθη ἔνεκα ἐμπορικῶν λόγων. Τοῦ ἔμειναν ὅμως οἱ ναῦται, τῶν ὁποίων ἡ θάλασσα εἶχεν ἀποσκληρύνει τὰ σώματά των καὶ ἡ ἀγριότης τοὺς εἶχε καταστήσει ἀτρομήτους εἰς τοὺς κινδύνους. Οἱ ναῦται, οἱ ὅποιοι εἰς τὰς μετὰ τῶν τυράννων συμπλοκάς εἶχον καταστῆ δεινοὶ πυροβοληταί. Εἰς αὐτῶν τὰ ἀνδρικὰ χέρια ἀπὸ τοῦ 1822 μέχρι τοῦ 1826 εἶχε τὸ Μεσολόγγι ἐμπιστευθῆ τὴν τιμὴν του καὶ τὰ κανόνια του, αὐτοὶ δὲ μὲ ὅλον τὸ σθένος τῆς ἀνδρείας των καὶ μὲ ὅλην τὴν φωτιὰν τοῦ ἐνθουσιασμοῦ των ἀντετάχθησαν ἀπὸ τὴς Τάπιες τοῦ Μεσολογγίου κατὰ τοῦ πυρὸς τῶν κανονίων τοῦ Βρυώνη, τοῦ Κιουταχῆ καὶ τοῦ Μπραΐμη καὶ κατὰ τῆς ἀγρίας λύσεως τῶν ἀγρίων ὀρδῶν των. Ἄλλὰ καὶ τὴν ναυτικὴν των δεξιότητα εἶναι ἐπαρκὲς νὰ χαρακτηρίσῃ τὸ ἕξῃς γεγονός, τὸ ὁποῖον παραλαμβάνομεν ἀπὸ τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά» 1ης Νοεμβρίου 1825. «Τὰ ἀπὸ τοῦ κόλπου Παλαιῶν Πατρῶν χθὲς ἐκπλεύσαντα ἑπτὰ ἐχθρικὰ καράβια ἀπαντήθησαν σήμερον ἀπέναντι τοῦ ἀκρωτηρίου Πάπα μὲ τρία μικρὰ ἔνοπλα ἰδικὰ μας πλοῖα, διοικούμενα παρὰ τῶν κυβερνητῶν Κωνσταντῆ Τρικούπη, Χρυσάνθου Μωραϊτάκη καὶ Δημ. Πα-

ναγιώτη. Ἦλθον λοιπὸν εἰς ναυμαχίαν, ἣς ἐπεκράτησε δύο περίπου ὥρας. Ἀπίθανον ἴσως ἤθελε φανῆ νὰ διακηρύξωμεν ὅτι ἡ νίκη τῆς ἀνίσσου ταύτης ναυμαχίας ἔκλινεν εἰς τὸν ὀλιγάριθμον τοῦτον στολίσκον μας καὶ ὅτι τὰ ἐχθρικά καράβια συνιστάμενα ἀπὸ μίαν κορβέταν, δύο βόρεια καὶ τέσσαρας γαλέτας διέλυσαν τὴν γραμμὴν των καὶ ἠναγκάσθησαν μὲ καταισχύνῃν των νὰ εἰσέλθουν πάλιν εἰς τὴν σκέπην τοῦ φρουρίου Π. Πατρῶν πυροβολοῦντα ἀπὸ τὴν πρύμνην. Εἶναι ἀληθέστατον μόνον τοῦτο καὶ θέλει ἴσως μαρτυρήσει τὰ λεγόμενά μας μὲ περισσοτέραν μάλιστα ἔμφρασιν ὁ διοικητὴς ἐνὸς Ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ βουζίου, ὅστις ἐπαύθη μακρόθεν θεατῆς τοιαύτης μάχης».

Β'

Τὸ ἐπίσημον πολεμικὸν σάλπισμα εἰς τὸ Μεσολόγγι ἤχει πάλιν τὴν 20 Μαΐου 1821. Οἱ Μεσολογγῖται ἀποδιώκουν τοὺς Τούρκους, καταλαμβάνουν τὸ Διοικητήριον, ὑψώνουν ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἐπαναστατικὴν σημαίαν καὶ διορίζουν ἀρχηγὸν τὸν Ἄθαν. Ραζή-Κότσακ. Ὁ ἀρχηγὸς κατανοεῖ ἀμέσως τὴν στρατηγικότητα τῆς πατρίδος του, ἐγκαθιστᾷ φρουροὺς εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ Προκοπάνιστον, τὰς μόνας τότε τῆς λιμνοθαλάσσης εἰσόδους, ἐνεργεῖ συνδρομὰς καὶ μὲ χρήματα μόνον τῶν Μεσολογγιτῶν ὀνηροῦναι καὶ περιταφρώνει τὴν πόλιν. Αἱ γενόμεναι συνεισφοραὶ ἀνῆλθον εἰς 36000 σημερινῶν δραχμῶν, διακρίνονται δὲ διὰ τὰς μεγαλειτέρας καταβολὰς των οἱ Ἰωάννης Τρικούπης, Δημητράκης Πλατύκας, Μήτσος Τζιντζιλόνης, Στάμος Σιδέρης καὶ Ἀναστ. Παλαμᾶς.

Ἐφοδιάζει τὴν πόλιν μὲ τροφὰς καὶ πολεμοφόδια, ἀποστέλλει τὰ γυναικόπαιδα εἰς τὸν Κάλαιμον καὶ δὲν φεύγουν οἱ κάτοικοι, ἀλλὰ περιμένουν τὸν ἐχθρόν.

Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον δεῖξει τὴν φιλοπατρίαν των καὶ τὸ πολεμικὸν των μένος λαβόντες μέρος ὑπὸ τὸν ἀρχηγόν των εἰς ὅλας τὰς κατὰ τὴν Ἀντικὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἐκστρατείας καὶ δώσει δείγματα τῆς ἀπαρμίλλου ἀνδρείας των, διότι εἰς τὸ Βασιλάδι πεντήκοντα Μεσολογγῖται ναῦται ὑπὸ τὸν ἀρχηγόν των εἶχον τρέψει εἰς φυγὴν τὴν 20ὴν Ἰουλίου 1822 τὴν κράταιοτέραν Τουρκικὴν μοῖραν ποῦ ἐφάνη εἰς τὰς Ἑλληνικὰς θαλάσσας, καὶ διότι κατώρθωσαν κατόπιν νὰ ἐμποδίσουν μὲ τὸν Μακρὴν ἀπόβασιν εἰς τὴν Μαύρην Ἀλυκὴν (Τρικούπη Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς

Ἐπαναστ. Τόμ. Β' σελ. 228, 229). Τὸ κατόρθωμα ἐκεῖνο, ἄν, ὑπὸ ἔποψιν ἡρωϊσμοῦ, δὲν εἶναι κατώτερον τῶν 131 ὑπερασπιστῶν τῆς Κλεισόβης καὶ τῶν 100 τοῦ Χανιοῦ τῆς Γραβιάς, δὲν εἶναι ἀνώτερον ὡς πρὸς τὴν ἐπελθούσαν ὠφέλειαν; Ἡ ἄκαιρος πῶσις τοῦ Μεσολογγίου θὰ κατέστρεφε τὸν Ἑλληνικὸν ἀγῶνα, ὡς ἐν τέλει θὰ δείξωμεν. Καὶ μόνη δὲ ἡ πράξις αὕτη δὲν ἦτο ἱκανὴ νὰ ἀνυψώσῃ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Μεσολογγιτῶν τὸ ὄνομα ἐκεῖ πού δικαίως ἡ ἀθανασία ἔφερε τοῦ Τζαβέλλα καὶ τοῦ Ἀνδρούτσου τὰ δοξασιμῆτα καὶ μεγάλα ὀνόματα.

Ἡ γραπτὴ ἱστορία ἀποδίδει εἰς τὸν Μαυροκορδάτον τὴν ἔμπνευσι τοῦ νὰ γίνῃ τὸ Μεσολόγγι τόπος ἀμύνης. «Ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ Μπότσαρης ὁ Τσόγκας, ὁ Μακρῆς καὶ ἄλλοι πιστοὶ ὄπλαρχηγοὶ κατέλαβον, λέγει ὁ Τρικούπης, (μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Πέτα) διαφόρους θέσεις ἐπ' ἐλπίδι ἀντιστάσεως, ἀλλ' ἀδύνατοι ὄντες ἐνώπιον τῶν δυνάμεων ἠναγκάζοντο ἐπὶ τῇ προσεγγίσει τοῦ ἐχθροῦ νὰ υποχωρῶσιν. Ἡ τελευταία θέσις, ἣν κατέλαβον, ἦτο τὸ Κεφαλόβρυσον δύο ἡμίσυ ὥρας μακρὰν τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου διέμειναν 4 ἡμέρας.

Ἄλλὰ καὶ ταύτην ἐγκατέλειψαν, ἐπελθόντων τῶν ἐχθρῶν τὴν 21ην Ὀκτωβρίου, καὶ ἐσκορπίσθησαν. Καὶ οἱ μὲν ἐντόπιοι ὄπλαρχηγοὶ ἀνέβησαν εἰς τὰ βουνά, ὁ δὲ Κίτσος καὶ ὁ Μπότσαρης, οἱ μὴ ἔχοντες ἐπαρχιακὰς ὄπλαρχηγίας, εἰσῆλθον καταδιωκόμενοι ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν καὶ κακῶς ἔχοντες εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὅπου εἶχε καταφύγει τέσσαρας ἡμέρας πρότερον καὶ ὁ Μαυροκορδάτος...» Μηδὲν γενναῖον μηδ' εὐτυχὲς προσδοκῶντες οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ τὸν Μαυροκορδάτον μετὰ τὰ πρὸ μικροῦ ἐν τῇ Αἰτωλοακαρνανίᾳ συμβάντα τὸν ἐσυμβούλευσαν νὰ μὴ κινδυνεύσῃ ἀνωφελῶς, ἀλλὰ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ μέρη ἐκεῖνα. «Ἄν τὰ ἐγκαταλείψωμεν ἡμεῖς, ἀπεκρίθη ὁ Μαυροκορδάτος, διέρχονται οἱ ἐχθροὶ ἀκωλύτως, κυριεύεται ἡ εἰσέτι δεινοπαθοῦσα Πελοπόννησος καὶ τὸ πᾶν ἀπόλλυται. Ἐγὼ θὰ ἀποθάνω ἐδῶ»· «Καὶ ἐγὼ ἀνεφώνησεν ὁ Μᾶρκος». Οἱ λόγοι οὗτοι ἐχρησίμευσαν ὡς θεμέλιος λίθος τῆς ἐν Μεσολογγίῳ ἐγκαρτεροήσεως.

Ἄλλὰ τοῦτο δὲν φαίνεται ἀληθές. Ἡ ἰδέα καὶ ἡ ἐπιμονὴ εἰς τὴν ἰδέαν ταύτην ὀφείλεται εἰς τοὺς Μεσολογγίτας καὶ τὸν ἀρχηγόν των Ραζῆ Κότσιαν. Ὁ Μαυροκορδάτος ἐθεώρησεν ἀπ' ἀρχῆς ἀδύνατον τὴν ἐν Μεσολογγίῳ ἀμυναν. Καθ' ὃν χρόνον οἱ Μεσολογγῖται ὠχύρωνον ἰδίαις αὐτῶν διαπάναις τὴν πατρίδα των, ὁ Μαυροκορδάτος ἔγραφε πρὸς τὸν Ἀρχι-

στράτηγον τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος Γεωρ. Νικολοῦ, τὸν Βαρνακιώτην. «Πόσον μὲ ἐτάραξεν ἡ διάλυσις τοῦ στρατοπέδου τοῦ Πλατάνου εἶναι ἀδύνατον νὰ σὲ τὸ περιγράψω καὶ μάλιστα ὅταν εἶδα τὸ μωρὸν καὶ ἀνόητόν σχέδιον τῆς ὀχυρώσεως τοῦ Μεσολογγίου, ἔγεινα ἄλλος ἐξ ἄλλου.» Ἐγραψα καὶ εἰς τὸν Μακρῆν καὶ εἰς ὅλους ὄσους ἐστοχάσθην νὰ γράψω ἀποδεικνύων ὅτι τὰ φυσικὰ σύνορα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ διαφεντεύσωμεν, εἶναι ἡ Λαγκάδα καὶ τὸ Ξηρόμερον καὶ ὅταν δὲν ἠμπορέσωμεν νὰ βασταχθῶμεν εἰς τὰ γεφύρια, τὰ περάσματα τοῦ ποταμοῦ καὶ τὰ δυνατὰ μέρη τοῦ Βλαχοῦ καὶ ὅχι ἐν ταῖς χώραις ὅπου καὶ δέκα χαντάκια ἂν κάμωμεν δὲν κατορθώνομεν τίποτε». Ἄλλ' οὕτε καὶ ὅταν ἐπῆγεν εἰς τὸ Μεσολόγγι μετέβαλε γνώμην, διότι ἄλλως εἶχε καιρὸν νὰ εἰδοποιήσῃ εἰς Κεφαλόβρυσον τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς, ὅπως συγκεντρωθῶν καὶ αὐτοὶ ἐκεῖ. Εἰς Μεσολόγγι εἶχε μεταβῆ τὴν 17ην καὶ οἱ ἀρχηγοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ Κεφαλόβρυσον τὴν 21ην. Εἶχε γίνει μάλιστα πρότασις ἀπὸ τὸν Βλαχόπουλον νὰ καταφύγουν εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἀλλ' ἀπέκρουσε ταύτην ὁ Μάρκος καὶ ὑπερίσχυσεν.

Ὁ Μαυροκορδάτος εἶχεν εισέλθει εἰς Μεσολόγγιον ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς σωματοφυλακῆς τὸν Κατσαρὸν μὲ 25 ὄπαδους διὰ νὰ λάβῃ πλοῖον καὶ διαπεραιωθῆ εἰς Πελοπόννησον. Μετέβησαν δὲ κατόπιν αὐτοῦ ἐπὶ τῷ αὐτῷ σκοπῷ ὁ Κίτσος καὶ ὁ Μάρκος, οἱ μὴ ἔχοντες ἐπαρχιακὰς ὀπλαρχηγίας, μὲ 33 ὀπλοφόρους «κακῶς ἔχοντες». Οἱ δὲ Μεσολογγῖται τοὺς ἐκράτησαν, τοὺς ἐνειψύχωσαν καὶ τοὺς ἔπεισαν περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐκεῖ ἀμύνης. Οἱ Τούρκοι μὲ δύναμιν 12.000 ἀνδρῶν στρατοπεδεύουν ἔξωθεν τοῦ Μεσολογγίου τὴν 21ην Ὀκτωβρίου 1822, τοὺς ἠκολούθει δὲ ὁ Βαρνακιώτης, ὁ Γῶγος, ὁ Ράγκος, ὁ Ἴσκος καὶ ὁ Βαλτινός. Ἐνῶ διὰ θαλάσσης τοὺς πολιορκεῖ ὁ Ἰσούφης. Καὶ τὰς πολυαριθμοὺς αὐτὰς δυνάμεις 300 Μεσολογγῖται ὑπὸ τὸν Ραζῆ-Κότσιαν μὲ τοὺς 60 ὄπαδους τοῦ Μάρκου, τοῦ Κίτσου καὶ τοῦ Κατσαροῦ ἐπολέμησαν ἐπὶ δύο ἡμερόνυχτα καὶ ἐξηνάγκασαν, ἵνα σκεφθοῦν περὶ συνθηκολογίας. Λίδεται οὕτω καιρὸς καὶ καταφθάνουν ἐπικουρίαι. Ὑδροαῖκὰ πλοῖα λύουν τὸν διὰ θαλάσσης ἀποκλεισμόν, προστίθενται καὶ ἄλλα Σπεισιώτικα, καταφθάνει πλοῖον ἐκ Λιβόρονου μὲ πολεμοφόδια, τὰ ὁποῖα ὁ Ραζῆ-Κότσιας εἶχε παραγγείλει καὶ πληρώσει ἐξ ἰδίων του (ἔχω τὰ περὶ τούτου ἔγγραφα εἰς χεῖράς μου), καὶ προσέρχονται εἰς τὸ Μεσολόγγι δι-

χίλιοι περίπου ὄπλοφόροι (τὸ πλεῖστον Πελοποννήσιοι καὶ ἐλάχιστοι Στερεοελλαδίται) ὑπὸ τὸν Πετρούμπην, Ζαΐμην, Δηλιγιάννην, Λόντον, Μακρῆν καὶ Τσόγχαν. Καὶ οὕτω τὸ Μεσολόγγι αἰσθάνεται ἀρκετὰς τὰς δυνάμεις του νὰ πολεμήσῃ. Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀρχηγῶν ποὺ ἠκολούθηον τὸν ἐχθρὸν εἶδομεν τὸν Βαρνακιώτην, τὸν τέως ἀρχιστράτηγον τῆς Λυτ. Ἑλλάδος, καὶ τὸν στρατηγικώτερον ταύτης νοῦν. Μετὰ τὴν ἀτυχῆ ἔκβασιν τῆς ἐκστρατείας τῆς Λυτικῆς Ἑλλάδος εἶχε κριθῆ ἀναγκαῖον νὰ μεταβῆ εἰς τὸν ἐχθρὸν νὰ διαπραγματευθῆ εἰκονικῶς τὴν ὑποταγὴν τῶν κατοίκων, ὅπως οὕτω δοθῆ καιρὸς καὶ ἐτοιμασθῆ ἀξιόμαχος δύναμις. Πρὸς τοῦτο εἶχε λάβει ἔγγραφον ἀπὸ τὸν Μαυροκορδάτον καὶ τοὺς προύχοντας τοῦ Μεσολογγίου καὶ Ξηρομέρον καὶ μετέβη εἰς Ἄρταν. Ὁ Μαυροκορδάτος, ἀφ' οὗτου ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶχε συνδεθῆ στενώτατα μὲ τὸν Βαρνακιώτην. Ἄλλ' ὅταν ἔπαυσαν νὰ εἶναι σύμφωνοι καὶ ἔστρεψε τὰς βλέψεις πρὸς τοὺς Σουλιώτας, ἐσκέφθη νὰ τὸν ἐξοντώσῃ. Πάθημα, τὸ ὁποῖον καὶ ἄλλαι κορυφαὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος ὑπέστησαν. Ἐπωφελεῖται τῆς ἀπουσίας του καὶ τὸν κηρύσσει προδότην, σκοπῶν δὲ νὰ δώσῃ τὴν θέσιν του εἰς τὸν Μάρκον Μπότσαρον πείθει τὸν Β. Ν. Βουδούρη, ἀντιπρόεδρον τῆς Βουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ προτείνει εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὴν 11 8)βρίου νὰ διορισθῆ ἀρχηγὸς τῆς Λυτικῆς Ἑλλάδος ὁ Μάρκος ἀντὶ τοῦ ἑπαράτου Βαρνακιώτου.

Ὁ Βαρνακιώτης θυμωθεὶς παραμένει πλησίον τῶν Τούρκων καὶ δὲν ἐπανέρχεται νὰ διεκδικήσῃ καὶ εὖρη τὸ δίκαιόν του. Ἐν τούτοις δὲν ἐλησμόνησε τὴν ἀποστολὴν του. Αὐτὸς ἔπεισε τὸν Βουρώνην, ὅπως μὴ κωριεύσῃ ἐξ ἐφόδου τὸ Μεσολόγγι, ὅταν τὸ ὑπερήσπιζον μόνον 360 ἄνδρες, ἀλλὰ διαπραγματευθῆ τὴν παράδοσίν του, ἕως ὅτου ἔλθουν αἱ ἄνωθι ἐπικουραὶ, καὶ αὐτὸς κατήγγειλεν εἰς τοὺς πολιορκουμένους τὴν ἀνάβασιν ποὺ ἐμελέτησαν νὰ κάμουν οἱ Τούρκοι τὴν νύκτα τῶν Χριστουγέννων, ὁπότε θὰ ἦσαν οἱ πολιορκούμενοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ὄχι εἰς τὰς ἐπάξεις τοῦ Φρουρίου καὶ εἰδοποιηθέντες οὕτω εὐρέθησαν εἰς τὰς θέσεις των ἀποκρούσαντες τὴν νυκτερινὴν τῶν Τούρκων ἔφοδον. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ἐγκατέλειψαν τὸν Βουρώνην οἱ ὀπλαρχηγοὶ Βάλτου Ράγκος, Ἴσκος καὶ Βαλτινός, διὰ τοὺς ὁποίους διεδόθη ὅτι κατέλαβον τὰ στενὰ τοῦ Μακρυνόρους. Ἐπίσης διεδόθη ὅτι ἤρχετο ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα νὰ τοὺς κτυπήσῃ ὁ Ὀδυσσεύς. Φοβηθέντες οὕτω οἱ Τούρκοι καὶ δεκα-

τιζόμενοι ἀπὸ τοὺς πυρετοὺς ἔλυσαν τὴν πρώτην πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1922.

Γ'

Ἄλλὰ καὶ τὴν δόξαν τοῦ Μεσολογγίου ἡ γραπτὴ ἱστορία δὲν τὴν ἀπένειμεν εἰς ἐκείνους ποὺ περισσότερον ἀνίηκει. Τὴν ἐπῆραν ὅλην οἱ Μποτσαραῖοι. Τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν τοῦ Larouss εἰς τὰς ἐτησίους ἐκδόσεις του ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναγράφῃ στερεοτύπως. «Μεσολόγγι, πόλις ἐπίσημος διὰ τὴν ἄμυναν, ἣν ὁ Μᾶρκος Μποτσαρης ἀντέταξε κατὰ τῶν Τούρκων τὸ 1822 καὶ 1823». Ἐνῶ χωρὶς νὰ προσκρούσω εἰς τὸ αἶσθημα τοῦ ἐθνουσιασμοῦ, ποὺ αἰσθάνομαι διὰ τὸν θάνατον τὸν ἡρωϊκὸν τοῦ Μάρκου, διὰ τὴν ἡρωϊκὴν τοῦ Νότη σύνεσιν καὶ τὰς ἡρωϊκὰς τῆς οἰκογενείας του ὑπηρεσίας καὶ θυσίας, ἐπαναλαμβάνω ὅτι ὁ μὲν Μᾶρκος μὲ ὀλίγους ἄνδρας εὐρέθη τυχαίως εἰς τὴν πρώτην τοῦ Μεσολογγίου ἀντίστασιν, ὅτι ἡ ἀπόφασις τοῦ νὰ μὴ ἀφήσῃ τὸ Μεσολόγγι τὸν Τούρκον νὰ διέλθῃ καὶ ἡ ἀρχικὴ ταύτης ἐπιτέλεσις ἀνίηκει εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν, καὶ ὑποστηρίζω μὲ πληθὴν πεποιθήσιν ὅτι ὑπὸ ἔποψιν πολεμικῶν ἐν Μεσολογγίῳ ὑπηρεσιῶν ἡρωϊκώτεροι ἀπὸ τὸν Νότην καὶ τὴν ομάδα του ἀνεδείχθησαν οἱ Μεσολογγίται, οἱ Τζαβελλαῖοι, ὁ Μακρῆς καὶ ἄλλοι, ὅτι ἄνευ τῶν χρηματικῶν θυσιῶν τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ χωρὶς τὴν πεφωτισμένην καὶ πατριωτικὴν διάνοιαν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ραζῆ-Κότσικα δὲν θὰ ἠμποροῦσε νὰ ὑπάρξῃ τὸ Μεσολόγγι τῆς δόξης καὶ τοῦ θριάμβου.

Καὶ ἐν τῇ ἀκροθιγῶς γενομένη καὶ τῇ γενησομένη ἀφηγήσει τῆς ἱστορίας του θὰ τὸ ἀνεύρητε, ἐλπίζω.

Ὁ Τρικούπης ἀναγράφει ὅτι ἡ Ἐθνοσυνέλευσις τιμῶσα τὸν Μαυροκορδάτον διὰ τὴν ἐν Μεσολογγίῳ διαγωγὴν του προϋπήνησε προσερχόμενον (Ἱστορ. Τρικούπη τόμος Γ' σελ. 37). Ἄλλ' ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς τῆς Αἰγύπτου θέλων νὰ καθαρῶσιν τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Ἑλλάδος τοῦ υἱοῦ του Ἰμπραήμ ἀπέστειλε διὰ τοῦ Κυπρίου Χαμολέοντος ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Πετρόμπετην Μαυρομιχάλην, Θ. Κολοκοτρώνην, τὸν Γεωργ. Σισίνην καὶ τὸν Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσικαν ὑποσχόμενος δόξαν, πλοῦτη καὶ τιμὰς, ἂν τοῦ παρέδιδαν τὴν Ἑλλάδα. Ποῖος ἄλλος λόγος συνέτρεχε νὰ συγκαταλεχθῇ καὶ ὁ Ραζῆ-Κότσικας μαζί μὲ

τὰς κορυφὰς τῆς Πελοποννήσου παρὰ ἡ ἔγκυρος γνώμη τοῦ ἐχθροῦ ὅτι εἰς αὐτὸν ὀφείλεται ἡ ἀντίστασις καὶ ἡ μὴ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ Χαμολέον συλληφθεὶς παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Ραζῆ-Κότσικα εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ ἐδικάσθη ἐν Ναυπλίῳ (ὀλόκληρος ἡ δικογραφία αὕτη εὑρίσκεται εἰς τὰς χεῖράς μου).

Ἐκαστον ἔτος ἡ Τουρκία ἠτοίμαζε καὶ νέαν κατὰ τῆς Δυτ. Ἑλλάδος ἐκστρατείαν. Τὸ 1823 ἀποστέλλει δύο σώματα ἐκ 16000 ἀνδρῶν ἐν ὄλῳ. Τὸ ἐν ὑπὸ τὸν Μουσταῖν πασσᾶν εἰσβάλλει διὰ τῆς Εὐρυτανίας καὶ τὸ ἄλλο ὑπὸ τὸν Ὁμερ Βρυώνην διὰ τοῦ Βάλτου.

Τὸ σῶμα τοῦ Μουσταῖν τὸ ἀφήνουν νὰ διέλθῃ ἀνενόχλητον οἱ ἀρματωλοὶ τοῦ Ἀσπροποτάμου καὶ τῶν Ἀγραφῶν, ἀλλ' εἰς τὸ Καρπενῆσι ἐπιπίπτουν κατ' αὐτοῦ οἱ Σουλιῶται καὶ φονεύεται ὁ Μᾶρκος εἰς τὴν νυκτερινὴν μάχην τοῦ Κεφαλοβρύσου, τὸ δὲ σῶμά του ὑποχωρεῖ εἰς τὸν Βλοχόν, διὰ νὰ ἀναλάβῃ ἀπὸ τὰς ἀπωλείας πού ὑπέστη. Ἄλλ' οἱ Τσαβελλαῖοι μὲ τὸν Σαδήμαν, τοὺς Γιολδαφσίους, τὸν Νιζολὸν Κοντογιάννην καὶ μὲ τοὺς ὄπαδους τοῦ Λόντου ὑπὸ τὸν Ροδόπουλον, δισχίλιοι ἐν ὄλῳ, ἀναμένουν τὸν Μουσταῖν εἰς τὴν Καλιακούδα.

Γενναίως κατ' ἀρχὰς ἀνθίστανται, ἀλλὰ κυκλωθέντες ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν τὸν διασποῦν καὶ ὑποχωροῦν εἰς τὸ Μεσολόγγι.

Ὁ Μουσταῖς προχωρῶν συναντᾷ τὸν Βρυώνην, ὁ ὁποῖος ἀτουφέκιστος εἶχε διέλθει τὸ Μακρονόρος καὶ κατεβαίνουν μαζὶ εἰς τὸ Αἰτωλικὸν καὶ τὸ πολιορκοῦν. Εἰς τὸ Μεσολόγγι δὲν ἐπροχώρησαν, ἀλλὰ καὶ τοῦ Αἰτωλικοῦ τὴν πολιορκίαν ἔλυσαν τὴν νύκτα τῆς 30 Νοεμβρίου ἐπανελθόντες εἰς τὰ ἴδια.

Δ'

Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1824 νέα ὑπὸ τὸν Βρυώνην ἐτοιμάζετο ἐκστρατεία. Ἄλλ' ὁ Ὁμερ ἀτυχεστέρος αὐτὴν τὴν φορὰν φθάνει μόνον μέχρι τοῦ Καρβασαῶ, καὶ τὴν 6ην Νοεμβρίου ἐπιστρέφει εἰς τὴν πατρίδα του. Ὅστε τὸ Μεσολόγγι μένει ἀπὸ τὸ 1823 ἐλευθέρον.

Ἄλλ' ἐπιέζετο ἀπὸ φοβερώτερον ἐχθρὸν. Ἡ κυβέρονσις ἦτο ἀνίκανος νὰ διαθρέψῃ τὰ στρατιωτικὰ σώματα, τὰ ὁποῖα ἐξοικονομοῦντο μὲ τὰς προσόδους τῶν ἐπαρχιῶν των. Οἱ Σουλιῶται ὅμως, τῶν ὁποίων ἐκατεστράφη ἡ ἡρωϊκὴ πατρις καὶ ἔστεροῦντο τοιούτων προσόδων, κατέφυγον μετὰ τὰς μάχας τοῦ Καρπενησίου καὶ τῆς Καλιακούδας εἰς τὸ Με-

σολόγγι, όπου ἐτρέφοντο ἀπὸ τοὺς Μεσολογγίτες. Οὗτοι ἐπίσης διέτρεφον καὶ τῶν ἄλλων ὀπλοαρχηγῶν τὰ σώματα, ὅταν, ἐπικειμένης πολιορκίας, κατέφυγον ἐκεῖ. Ἄλλ' οἱ Σουλιῶται ὑποθαλλόμενοι ἀπὸ τὸν διευθύνοντα τὴν Λυτικὴν Ἑλλάδα Μαυροκορδάτον, εἰς τὴν ἐχθρότητα τοῦ ὁποίου εἶχον ὑποπέσει οἱ Μεσολογγίται, ἔγιναν ἀληθεῖς τοῦ τόπου μίστιγες. Δὲν ἤρκει δὲ ὅτι ἐτρέφοντο ἀπὸ τὴν κοινότητα τοῦ Μεσολογγίου, ὅτι ἐμισθοδοτοῦντο ἀπ' αὐτὴν, ὅτι ἔβγαλαν τοὺς κατοίκους ἀπὸ τὰ σπίτια των, διὰ νὰ μείνουν αὐτοὶ, ὅτι ἀφήρουν διὰ τῆς βίας τὴν ξυλικὴν τῶν σπιτιῶν διὰ νὰ θερμανθοῦν καὶ κατασκευάσουν τὸ φαγητόν των, ἀλλ' ἐζήτουν ἀπὸ τοὺς Μεσολογγίτας καὶ τοὺς μισθοὺς των, ἀφ' ἧς ἐπάτησαν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἔδαφος, καὶ τοὺς ἐξυβρίζον καὶ ἐφέροντο ἀναιδῶς πρὸς τὰς γυναϊκάς των, ἐπροκάλλουν καθ' ἐκάστην ἔριδας καὶ ταραχάς. Καὶ διὰ νὰ ἐξυβρίσουν τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν, ἐπῆγαν καὶ κατέλυσαν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς μνηστῆς του. Ὁ κόμης Γάμβας, ὁ γοαματεὺς τοῦ Βύρωνος, ὡς ἐξῆς διηγεῖται τὴν σκηνὴν εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του.

« Ἐκούσαμεν πιστολισμοὺς καὶ ἐμάθαμεν ὅτι οἱ Σουλιῶται ἦλθον μετὰ τοὺς ἐντοπίους εἰς χεῖρας, διότι κατέλυσαν εἰς οἰκίας ἀπόντων τῶν οἰκοδεσποτῶν, οἱ ὁποῖοι, ὅταν ἐπῆγαν καὶ ᾔθέλυσαν νὰ τοὺς διώξουν, συνεπλάκησαν, ἐγενικεύθη δὲ ἡ συμπλοκὴ καὶ ἐφονεύθη ἓνας Μεσολογγίτης καὶ μεθ' ἡμέρας ἀπέθανε ἓνας Σουλιώτης ἀπὸ τὰ τραύματα ποὺ ἔλαβε. Πολλοὶ δὲ ἄλλοι ἐπληγώθησαν σοβαρῶς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Φροντιστὴς τοῦ πολέμου, ἄνθρωπος πολὺ σέβας ἐμπνέων (très respectable). Ἡ πόλις συνεταράχθη καὶ πολλοὶ ἐπίστευαν ὅτι τὸ κίνημα ἦτο προμελετημένον καὶ ὅτι ὑπῆρχε συνωμοσία κατὰ τῆς ἀσφαλείας τῆς πόλεως». Φροντιστὴς τοῦ πολέμου ἦτο ὁ Μῆτρος Δεληγιώργης καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι αὐτὸς εἶχε μεταβῆ διὰ νὰ ἀποδιώξῃ τοὺς Σουλιώτας ἀπὸ τὴν οἰκίαν τῆς μνηστῆς τοῦ Ραζῆ-Κότσικα, ὅπου ἐπληγώθη εἰς τὴν ἀριστεράν του χεῖραν, ἣ ὁποία ἔμεινε ἔκτοτε ἄχρηστος. Τοὺς καταγγέλλει προσέτι ὁ Γάμβας ὡς ἐπιφόβους διὰ τοὺς κατοίκους, οἱ ὁποῖοι παρεπονοῦντο, λέγει, ὅτι τοὺς εἶχον κάμει περισσότερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους κακὰ. Κατακρίνει δὲ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Σουλιωτῶν τὸν Νότην, ὅστις διὰ νὰ ἀυξήσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνδρῶν του μετῆρχετο, λέγει, πᾶν μέσον διὰ νὰ ἐξαχρειώσῃ (débaucher) τοὺς στρατιώτας τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν. Οἱ δὲ ἀπεσταλμένοι τοῦ Μεσολογγίου εἰς τὴν συζροτηθεῖσαν εἰς τὸ Αἰτωλικὸν

συνέλευσιν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 23 Δεκεμβρίου 1824 «ἐπαράστησαν διὰ λόγου τὰς πολυειδεῖς ζημίας καὶ τὰς ἐνοχλήσεις, ὅσας κατὰ καιροὺς ὑπέφερον ἐκ μέρους διαφόρων Σουλιωτῶν» καὶ οἱ Μεσολογγίται διὰ τῆς ἀπὸ 28 Ἰανουαρίου 1825 ἀναφορᾶς τῶν πρὸς τὴν Διοίκησιν τοὺς παριστοῦν «βιαιοτέρους καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐχθροὺς» καὶ λέγουν ὅτι «ὅσα κακὰ δὲν ἐδοκίμασαν ἀπὸ τοῦς Τούρκους κατὰ δυστυχίαν τὰ ἐδοκίμασαν ἀπὸ αὐτοῦς».

Ὅμοίαν δὲ συμπεριφορὰν ἐτήρησαν καὶ πρὸς τὸν Βύρωνα, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν Στάνχωπ καὶ τὸν Γάμβαν ἐζήτησαν διὰ τοῦτο νὰ φύγουν ὀριστικῶς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (καὶ ἂν αὐτὸ ἐγίνετο, ποίαν δυσμενῆ τροπὴν θὰ ἐλάμβανεν εἰς τὴν Εὐρώπην τοῦ φιλελληνισμοῦ τὸ πνεῦμα!) καὶ ἔμειναν, ἀφοῦ ἀπεμαζυρῆθησαν ἐκεῖθεν οἱ Σουλιῶται λαβόντες ἀπὸ τοῦς Μεσολογγίταις 3000 τάλληρα. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βύρωνος ἐπανῆλθον οὗτοι εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἀλλ' ἀπεδιώχθησαν ἀπὸ τοὺς κατοίκους.

Ὁ Βύρων μεταβὰς εἰς τὸ Μεσολόγγι τὴν 24 Δεκεμβρίου 1823 ἀπέθανεν ἐκεῖ τὴν 7ην Ἀπριλίου τοῦ 1824. Κατὰ δὲ τὴν γενομένην ἐκφορὰν τοῦ λειψάνου του ὁ μέγας τῆς ἐπαναστάσεως ρήτωρ Σπυρ. Τρικούνης, ἀπήγγειλεν εἰς ὠραίαν δημοτικὴν γλῶσσαν τὸν συγκινητικώτερον καὶ ἐνθουσιωδέστερον λόγον, ποῦ ἔχει ἐν Ἑλλάδι ἀκουσθῆ. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι ἐπιχείρημα διὰ τοὺς θεωροῦντας τὴν καθαρεύουσαν ὡς ρητορικὴν γλῶσσαν.

Τὸ σῶμα τοῦ Βύρωνος ταριχευθὲν μετεφέρθη εἰς Ἀγγλίαν, ἀλλὰ τὰ σπλάγχνα του ἐτάφησαν εἰς τὸν κῆπον τῶν Ἡρώων, ἐκεῖ ποῦ εἶχεν ἐνταφιασθῆ ὁ Κυριακούλης μεταφερθεὶς ἀπὸ τὴν Σπλάνισαν καὶ ὁ Μᾶρκος ἀπὸ τὸ Καρπενῆσι. Οὗτω δὲ τὰ δοξασμένα τέκνα τῶν πολεμικῶν βουνῶν τῆς Μάνης καὶ τοῦ Σουλίου καὶ ἡ μεγάλη τοῦ ποιητοῦ καρδιά ἐγκαινίασαν τὸ ἱερόν τοῦτο ἄλλος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ὅπου τόσοι δοξασμένοι ἦρωες εὐοῦραν τὴν αἰωνίαν ἀνάπαυσιν.

Ε'

Ἡ Πύλη ἀπέδωκε τὰς μέχρι τοῦδε ἀποτυχίας τῆς εἰς τὴν ἀνικανότητα τοῦ Βρονῶνι καὶ διώρισε νέον Ρούμελη Βαλεσῆν τὸν Ρεσῆτ Μεχμέτ πασσᾶν, τὸν καὶ Κιουταχῆν, τοῦ ἔδωκεν ἄφθονα μέσα διὰ νὰ στρατολογήσῃ καὶ τὸν κατέστησε προσωπικῶς ὑπεύθυνον διὰ τὴν πτῶσιν

τοῦ Μεσολογγίου. Ὄθεν ἐξεκίνησε μὲ δύναμιν 40000 περίπου ἀνδρῶν. Τὰ στενὰ τοῦ Μακρονόρους ἐγκατελείφθησαν ἀμαχητὶ ἀπὸ τοὺς ταχθέντας ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως νὰ τὰ φυλάξουν Νότην Μπότσαρη, Σούζαν καὶ Σπῦρο-Μήλιον, ἡ Δυτικὴ Ἑλλάς ὑπεχώρησεν, ἐνῶ τὸ Μεσολόγγι ἄφοβον, ὡς πάντοτε, τὸν εἶδε στρατοπεδεύοντα πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως τὴν 18ην Ἀπριλίου 1825. Βραδύτερον τὴν 26ην Δεκεμβρίου τοῦ 1826 ἦλθεν εἰς βοήθειαν τοῦ Κιουταχῆ ὁ Μπραΐμης μὲ μεγάλην δύναμιν ἀνδρῶν, ὑπερήφανός διὰ τὰ πρόσφατα εἰς τὴν Πελοπόννησον κατορθώματά του καὶ καυχώμενος διὰ τὴν εὐκολίαν, μὲ τὴν ὁποίαν ὑπεχώρησαν εἰς τὴν ὁρμὴν του τὰ Μεσσηνιακὰ φρούρια.

Ἡ Κυβέρνησις εἶχε διορίσει τοὺς βουλευτὰς Παπαδιαμαντόπουλον, Καναβὸν καὶ Θέμελην, διὰ νὰ διέπουν τὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἐγκατεστάθησαν εἰς Μεσολόγγι ἀπὸ τῆς 12ης τοῦ μηνός. Ὁ Καναβὸς μετ' ὀλίγον ἐπέστρεψεν εἰς Ναύπλιον, ὁ Θέμελης ἀπέθανε τὴν 26 Μαρτίου 1826 καὶ μόνος μέχρι τέλους ἔμεινε ὁ Παπαδιαμαντόπουλος πεσὼν εἰς τὴν ἔξοδον. Χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνδρός εἶναι ὅτι, ἐνῶ εἶχε μεταβῆ δι' ὑπηρεσίαν εἰς Ζάκυνθον τὰς τελευταίας τῆς πολιορκίας ἡμέρας καὶ τὸν παρεκίνουν νὰ μείνῃ, διότι ἀνεμένετο ἡ πῶσις τοῦ Μεσολογγίου, ἐπρότιμησε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν θέσιν του καὶ νὰ ταφῆ ἐκεῖ. Καίτοι στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ Δυτικοελλαδίται ἔφυγον ἀνεπιστρεπτὶ ἀπὸ τὴν πολιορκουμένην πόλιν.

Οἱ ἐντὸς τῆς πολιορκηθείσης πόλεως ὄπλοφόροι, οἱ ἀπ' ἀρχῆς εὐρεθέντες καὶ οἱ κατόπιν συρφεύσαντες, ἀνῆλθον εἰς 4000 περίπου ὑπὸ ἀρχηγοὺς τὸν Νότην Μπότσαρη, Κίτσον Τζαβέλλαν, Ν. Στουρνάραν, Γ. Κίτσου, Μ. Κοντογιάννην, Χ. Φωτομάραν, Γιαν. Σουλτάνην, Α. Βείκιον, Ν. Ζέοβαν, Α. Ἰσκον, Γ. Βαλτινόν, Βασ. Α. Χασάπην, Γεροθανάσην, Γιαν. Σταΐζιον, Νικολὸν τοῦ Δημο-Τσέλιου, Ἀπ. Κουσοῦρη, Τούσιαν Ζέοβαν, Ἰω. Σούζαν, Κ. Βλαχόπουλον, Σπ. Μήλιον, Γ. Βάγιαν, Χρ. Χατζη-Πέτρον, Φ. Μπόμπαρη, ὅλους ἐκ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τὸν ἀνδρεῖον Πελοποννήσιον Νικήταν Σταματελόπουλον, ὁ ὁποῖος ὁμως ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του τέλει Ἰουλίου. Μεταξὺ τῶν τετρακισχιλίων ὄπλοφόρων περιλαμβάνεται καὶ τῶν ἐντοπίων τὸ σῶμα καὶ τῶν Ζυγιωτῶν ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ τούτων ἐπαρχίας. Τούτων ἀρχηγός ἦτο ὁ Δημ. Μαροῦης, ὁ ἀνδρεῖος ἀρματωλὸς τοῦ Ζυγοῦ, ὁ οὐδέποτε προσκυ-

νήσας τοὺς Τούρκους, τῶν Μεσολογγιτῶν ὁ Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσικας ἔχων ὑπαρχηγὸν τὸν ἀδελφόν του Γιαννάκη, τοῦ δὲ Ηυροβολικοῦ ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Μῆτρος Δεληγιώργης, ὅστις ἦτο καὶ φρουράρχος Μεσολογγίου.

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μακροῦ ἀνήρχοντο εἰς 450, ὅλοι ἐμπειροπόλεμοι καὶ ἀντάξιοι τοῦ ἀρχηγοῦ των. Οἱ δὲ ἐντόπιοι εἰς 922 περίπου, ἔξ ὧν εἰς τὶς τάμπιες ἦσαν 422 πεζοὶ καὶ 240 πυροβοληταί, εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ Προκοπάνιστον 150, εἰς τὴν μικτὴν φρουρὰν τῆς Κλεισόβης 50 καὶ ἄλλοι 60 ἀπήρτιζον τὸ λεγόμενον σῶμα τῶν Γελεκτοίδων, ἔχον ἀποστολὴν νὰ τρέχη καὶ βοηθῇ πᾶσαν κινδυνεύουσαν τάμπιαν. Εἰς τούτους δὲ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ αἱ Μεσολογγίτισσαι, πού ἐλάμβανον μέρος εἰς ὅλας τὰς βοηθητικὰς ὑπηρεσίας τοῦ πολέμου, ὡς καὶ τὰ Μεσολογγιτόπουλα, τὰ ὁποῖα ἐκτὸς τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν ἐθιριάμβευον καὶ εἰς τοὺς πετροπολέμους κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν, γράφει ὁ Σπῦρος Μήλιος, διεκρίθησαν κατ' ἐξοχίην οἱ παῖδες, οὔτινες ἐνθουσιασμένοι ἤλθον νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸν πόλεμον καὶ εἰς ἐκεῖνο τὸ εἶδος τοῦ πολέμου, ὅπου ἠδύναντο, δηλαδὴ εἰς τὸν πετροπόλεμον. Στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς εἶχε διορισθῆ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πολιορκίας ὁ Ν. Στουρνάρας, ὁ ὁποῖος οἰκειοθελῶς παρεχώρησε τὴν θέσιν του εἰς τὸν Ι. Τσόγαν ἀρχὰς Ἰουνίου τὸν διεδέχθη ὁ Νότης Μπότσαρης. Ἀλλὰ προαίτιας τῆς πολιορκίας ἀνετέθη ἡ ἀρχηγία εἰς Ἐπιτροπὴν ἀπαρτιζομένην ἀπὸ τοὺς Νότην Μπότσαρη, Κίτσον Τζαβέλλαν, Ἄν. Ἰσκον, Ν. Στουρνάραν, Γ. Κίτσον καὶ Ἄθ. Ραζῆ-Κότσιαν. Καὶ ταύτης, ὡς καὶ τῆς Διευθυντικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ δύναμις ἐνωρὶς ἐξέλιπε καὶ ἐσυγκεντρώθη ὅλη εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἀθανασίου Ραζῆ-Κότσικα. Καὶ ἐπὶ τῆς ἀρχηγίας ἀκόμη τοῦ Νότη Μπότσαρη ὁ Σπῦρο-Μήλιος ἀναφέρει ὅτι, προκειμένου νὰ λάβῃ εἰς τινα ἔξοδον ὁ μόνος μηχανικὸς τότε τοῦ φρουρίου Ἰταλὸς Ραζιέρης, νομίζων ὅτι πρέπει νὰ ἐμποδισθῆ, ἀπετάθη εἰς τὸν στρατηγὸν Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσιαν, ὅπως τοῦ ἀναθέσῃ ἄλλην τινὰ ὑπηρεσίαν, καὶ ὄχι εἰς τὸν Νότην, τὸ ὁποῖον ἦτο φυσικόν, προκειμένου περὶ ξένου καὶ μάλιστα τοῦ μηχανικοῦ τοῦ φρουρίου.

Τὸ Μεσολόγγι ἐπροστάτευεν Μ ἢ ἀβαθὴς λιμνοθάλασσα καὶ πρὸς Β φρούριον λιθόκτιστον, προστατευόμενον ὑπὸ τάφρου, συγκοινωνούσης μὲ τὴν λιμνοθάλασσαν. Τὸ φρούριον, πού κατασκευάσαν οἱ Μεσολογγίται

κατὰ τὴν πρώτην πολιορκίαν, ἐβελτιώθη μεταγενεστέρος ὑπὸ τοῦ Μανροζορδάτου διὰ τοῦ Ράϊνεζ.

Ἄλλὰ τὸ 1824 ἐκρημνίσθη καὶ ἀνεγέρθη ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἐπὶ νέων βάσεων ὑπὸ τοῦ Χίου ὀχρωματοποιοῦ Μιχ. Κοκίνη, ὅστις εἰς κάθε προμαχῶνα ἔδωκε καὶ τὸ ὄνομα ἐνδόξου ἀνδρός. Οἱ προμαχῶνες ἀπὸ τὴν Α ἄκραν τοῦ φρουρίου ἔφεραν κατὰ σειρὰν τὰ ὀνόματα τοῦ Δρακούλη, Κ. Κανάρη, Σκενδέριμπεη, λόρδου Σίφιελδ, Μοντολιμπέρτου, Ρήγα, Μακρῆ, Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης, Α. Κοκίνη, ἐπισκόπου Ἰγνατίου, Μ. Μπότσαρη, Κοραῆ, Φραγκλίνου ἢ Τερσίμιπλε, Γουλιέλμου Τέλλου, Κουτσούκου, λόρδου Βύρωνος, Κυριακούλη καὶ ἀπέναντι ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους, ἐπὶ τῆς νήσου Μαρμαροῦς, τὸν προμαχῶνα Σαχτούρη. Δὲν ἦσαν ὅλοι τοῦ αὐτοῦ πολεμικοῦ εἴδους, ἀλλὰ κατὰ τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά», ἐφημερίδα ἐκδιδομένην τότε εἰς Μεσολόγγι, ἄλλοι μὲν ἦσαν προτειχίσματα (bastiens), ἄλλοι πυργώματα (tours), ἄλλοι κανονοστάσια (batteries), ἕν μνησοειδὲς πρόφραγμα (lunette), ἢ περίφημος δηλαδὴ Λουνέτα, τὸ ἐπικινδυνωδέστερον σημεῖον τῆς ἀμύνης τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου ἐθροιάμβευεν ὁ ἑξακουστός προβολητὴς Γουρνάρης, καὶ ἕτερον καρκίνοειδὲς πρόφραγμα (tenaille). Ἐκτὸς δὲ αὐτῶν εἶχεν ἀπ' ἀρχῆς τῆς πολιορκίας κατασκευασθῆ κανονοστάσιον εἰς τὴν μικρὰν νήσον τοῦ Λιτροβιοῦ ΝΔ τοῦ Μεσολογγίου, διαρκούσης ταύτης κατεσκευάσθησαν τρία ἕτερα, τὰ «Τοκελύ», «Νόρμαν» καὶ «Μιαούλη», καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Προκοπάνιστου καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ ἐχθρικοῦ στόλισκου εἰς τὴν λίμνην ἀνηγέρθησαν (12 Ἰουλίου 1825) ἑπτὰ ἔτι κανονοστάσια διὰ νὰ προστατεύουν τὸ Μεσολόγγι ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θαλάσσης, ἕξ ὧν τὸ ἕν ἦτο τὸ περίφημον τοῦ Ἀνεμομύλου (1).

(1) Τὸ φρούριον τοῦ Μεσολογγίου, ἀνακαινισθὲν ἐπὶ Ὀθωνος ἐπὶ τῶν βίσεων τοῦ παλαιοῦ, σφίζεται σήμερον ἐν μέρει μόνον. Ἀπὸ τοὺς προμαχῶνας ὑφίστανται οἱ εἰς τὸ κέντρον, ἀπὸ τοῦ Ἰγνατίου δηλ. μέχρι τοῦ Φραγκλίνου. Καρκαγωγεῖς εἶχον συλῆσει τὸ χῶμα τῶν κανονοστασίων τοῦ Δρακούλη, τοῦ Κανάρη καὶ τοῦ Σκερντέμπεη, τὸ δὲ τοῦ Σεφιελδ, Μοντολιμπέρτου, Ρήγα, Μακρῆ, Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης καὶ Κοκίνη κατερρίφθησαν διὰ νὰ ἀνεγερθῶσιν ἐπ' αὐτῶν αἱ ἀποθήκαι καὶ τὰ δύσοσμα τοῦ σιδηροδρόμου παραρτήματα καὶ τὰ τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, Κοτσιούκου, Βύρωνος καὶ Κυριακούλη ἀνέσκαψεν ὁ ἐργολάβος τῆς περιμετρικῆς ὁδοῦ, διότι τοῦ ἐχρειάσθησαν χῶματα δι' ἐπίχωσιν, βραδύτερον δὲ εἰς τὴν θέσιν, πού ἦτο τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, ἀνηγέρθησαν δημόσιοι ἀπόκατοι καὶ εἰς τοῦ Κυριακούλη τὰ σφαγεῖα.

Τὸ φρούριον ἔφερον 48 σιδηρᾶ κανόνια, διαφόρου ὀγκῆς μέχρι 48 λιτρῶν καὶ 4 βομβόλους. Ἄλλ' εἶχε καὶ τὸ δοξασθὲν κανόνι, πὺν ἐχάρισεν ὁ Ἰγνάτιος (Coulengine) καὶ τὸ ὁποῖον ἐχειρίζετο ὁ γενναῖος πυροβολητὴς Ἄναγ. Ράπεσης, ὁ ἐπικληθεὶς διὰ τοῦτο Κουλοπρίνης. Ἐκτὸς ὅμως τῶν κανονοστασιῶν ὑπερήσπιζον τὸ φρούριον τέσσαρες κανονιοφόροι.

Τὸ φρούριον ἐπροστάτευεν ἀπὸ τὴν ξηρὰν τὸ Μεσολόγγι, κατὰ θάλασσαν δὲ ἡ ἀβαθῆς λιμνοθάλασσα, ἧς τοὺς κυριωτέρους εἰσπλους, τὸ Βασιλάδι καὶ τὸν Προκοπάνιστον ἐφύλαττον ἐπίσης, διορισθέντος φρουροῦ αὐτῶν τοῦ Ἄνασ. Παπαλουκά. Ἐπὶ τοῦ Βασιλαδίου ὑπῆρχε μικρὸν φρούριον ἀπὸ τὸν ἐποχὴν τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐτοποθέτησαν 14 κανόνια, ἔξ ὧν τὰ δύο τῶν 18 λιτρῶν καὶ τὰ λοιπὰ τῶν 12.

Ἐκαστος τῶν προμαχόνων ὑπερασπίζετο ὑπὸ πυροβολικοῦ καὶ πεζῶν. Τὸ πυροβολικὸν διευθύνετο ὅλον ἀπὸ Μεσολογγίτας, οἱ δὲ πεζοὶ εὐρίσκοντο ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν ὀπλαρχηγῶν, τοὺς ὁποῖους ἠκολούθουν.

Ὀνομαστικὸν μητῶν τῶν πυροβολητῶν μετὰ τοὺς προμαχῶνας, εἰς τοὺς ὁποῖους ἕκαστος τοιῶν ὑπῆρξε, περιεσώθη εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἀρχηγῶν τοῦ πυροβολικοῦ Μητροῦ Δελιγάωργη, ὁ δὲ Σπῦρο-Μήλιος εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του ἀναφέρει τὰς θέσεις, ὅπου σωματόχαι τινὲς ἐτάχθησαν. «Ὅλον τὸν ἀγῶνα τὸν εἶχαμεν ὅσοι εἴμεθα τοποθετημένοι ἀπὸ τὸ κανονοστάσιον Μοντολιμπέρτου ἕως τὸ ἕτερον τοῦ Κουτσιούκου, οἱ δὲ Στουρνάρης, Νότης, Κουσουρῆς, ὅπου ἦσαν εἰς τὸ τέλος τῆς δεξιᾶς πτέρυγος, καὶ ὅσοι ἦσαν εἰς τὴν Μαρομαρῶν καὶ τὸ κανονοστάσιον Κυριακούλη καὶ λοιποὶ ἕως τὸ κανονοστάσιον Κουτσιούκου, εἰς τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα, ἦσαν ἦσαν. Ὁ στρατηγὸς Νότης, ὅστις ἐτοποθετήθη εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ φρουρίου, εἰς τὸ δεύτερον κανονοστάσιον ἀπὸ τὸ τελευταῖον, ὅπου ἦτο εἰς τὴν ἀκροθαλασσιάν, ἐν ᾧ καὶ διότι ἦτο κέντρον τοῦ φρουρίου καὶ διότι ἦτο τὸ πλέον ἐπικίνδυνον καὶ διότι ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ ἀειμνήστου Μ. Μπότσαρη, ἔπροπε νὰ τοποθετηθῆ εἰς ἐκεῖνο τὸ κανονοστάσιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο ὁ στρατηγὸς Ἰσκος, ὁ Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσικας μετὰ 400 Μεσολογγίτας καὶ ὁ Γιαννάκης Σούκας μετὰ τὸ σῶμά του, καὶ οὕτω ὑπερασπίζοντο καὶ τὰ δύο κανονοστάσια Μ. Μπότσαρη καὶ Γ. Τέλλου», συναγροικῆθημεν καὶ μετὰ τοῦ κυρίου Ἄθαν. Ραζῆ-Κότσικα,

ὅστις ἦτον μὲ 400 εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν τῶν..... δηλ. εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπιαν».

«Οἱ στρατηγοὶ Κίτσος Τζαβέλλας, Χρῆστος Φωτομάρας, Γ. Βαλτινὸς μὲ περίπου τῶν 1200 ἀνδρῶν ἐτοποθετήθησαν, ὅπου ἦτο ἡ περισσοτέρα ἀνάγκη, δηλ. ὁ μὲν στρατηγὸς Τζαβέλλας ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Τερσίμπιλε (διότι εἶχε ἐκλεκτότερον σῶμα καὶ αὐτὴ ἡ θέσις ἦτον ἀναγκαιοτέρα), ὅπου ἐμεταθέσαμεν καὶ τὸ σῶμα τῶν Μεσολογγιτῶν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν κύριον Ἀθαν. Ραζῆ-Κότσιαν (1). Οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου εἰς ὅλον τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἔδωκαν δείγματα τῆς καρτερίας καὶ γενναιοφυχίας τῶν. Ἄλλ' εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἔτι πλέον, διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν ἐκ τῶν πρώτων, ὅπου νὰ θυροκινδυνεύουν οἱ πρῶτοι εἰς τὰς μάχας, καὶ ὅπου ἠρόστευον, ὅπου ἐφύλαττον πάντοτε καὶ τὰς πλέον ἐπικινδύνους θέσεις καὶ ὡς πυροβοληταὶ εἰς τὰ κανονοστάσια καὶ μὲ τὰ τουφέκια ἐστέκοντο εἰς τὰς ἐπάλξεις, δίχως νὰ ἔχωσιν ἄλλο συμφέρον παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος. Ὁ δὲ Auguste Fabre [Histoire de siege de Messolonghi] προσθετεῖ. «Τὸ σῶμα τοῦ Γιαννάκη, ἀδελφοῦ τοῦ στρατηγοῦ Ραζῆ-Κότσιαν, συγκαίμενον ἀπὸ τοὺς ἐνόπλους Μεσολογγίτας, ἦτο ἐκεῖνο ποὺ ὑπέφερε περισσότερο». Καὶ πράγματι εἰς ὅλας τὰς ἐκάστοτε ἐξόδους ἐλάμβανον οὗτοι μέρος ἀφήγοντες τοὺς πλειοτέρους νεκροὺς καὶ ἐπιστρέφοντες μὲ τοὺς περισσοτέρους τραυματίας. Ὁ ὑπαρχηγὸς Γιαννάκης Ραζῆ-Κότσιαν εἶχε λάβει 4 πληγὰς, εἰς μίαν ἀνθυπόνομον ποὺ κατεσκεύαζαν εἶχε συναντηθῆ μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ἔλθει μαζί τους εἰς τὰ χέρια, τραυματισθεὶς μὲ γαταγάνι εἰς τὸ πρόσωπον. Ἐπολέμησαν δὲ οἱ Μεσολογγίται εἰς τοὺς πλέον ἐπικινδύνους προμαχῶνας, τοὺς εἰς τὸ κέντρον τοῦ φρουρίου εὐρισκομένους, εἰς τὰ κανονοστάσια δηλ. τοῦ Μάρκου Μπότσαρη (Μεγάλη τάμπια) καὶ τοῦ Φραγκλίνου, ὅπου ἐχύθη τὸ περισσότερο αἷμα, Μεσολογγιτῶν κατὰ τὸ πλεῖστον αἷμα, ὅπου ἐξερράγησαν αἱ περισσότεραι ὑπόνομοι, ὅπου (εἰς τοῦ Φραγκλίνου) ἐδόθη κατόπιν τὸ ἐπώνυμον (Τερσίμπιλε) διὰ τὰς φοικώδεις μάχας, αἱ ὁποῖαι ἐσυγκροτήθησαν πρὸς

(1) Ὁ Σπύρο-Μήλιος, ὁσάκις ὀμιλεῖ περὶ Ραζῆ-Κότσιαν, προτάσσει πάντοτε τὸ «κύριος», τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν κάμνει διὰ κανένα ἄλλον ἀρχηγόν. Χαρακτηριστικὸν τῆς ἐπιβλητικότητος ποὺ θὰ ἐνέπνεεν ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μεσολογγιτῶν. Ὁ δὲ Σπύρο-Μήλιος εἶχε ζῆσει καὶ σπουδάσει εἰς τὴν Ἰταλίαν.

ὑπεράσπισίν του, ὅπου ἐκερδήθησαν αἱ περισσότεραι μάχαι, καὶ τὸ ὄποιον ὁ ὀχυρωματοποιὸς Κοκκίνης ὠνόμασε Πλατεῖαν τῆς Νίκης (Place de la victoire).

Αἱ δὲ χρηματικαὶ τῶν Μεσολογγιτῶν θυσίαι εἶναι ἀνώτεροι πάσης περιγραφῆς. Τὸ Δημοτικὸν Ταμεῖον ἦτο κενόν, διότι αἱ λίραι τοῦ Ἀγγλικοῦ δανείου εἶχαν καταναλωθῆ εἰς τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν. Ὀλιγοστάς δὲ βοηθείας ἔστειλε τοῦτο εἰς τὴν πολιορκουμένην πόλιν, ταύτας δὲ ἀτάκτως καὶ ὄχι, ὅταν ἔπρεπε. Περισσότερον ἐβोधθησαν τὴν φρουρὰν οἱ ὁμογενεῖς τῆς Ζακύνθου. Ὅλας δὲ τὰς ἄλλας δαπάνας ὑπέστησαν οἱ Μεσολογγῖται, οἵτινες ἦσαν, ὡς εἶδομεν, πλούσιοι. Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἐθυσιάσθη καὶ ἡ μεγάλη τοῦ Ραζῆ-Κότσικα περιουσία, διότι οὗτος ἀνήκων εἰς μίαν τῶν πλουσιωτέρων οἰκογενειῶν τοῦ Μεσολογγίου εἶχεν αὐξήσει τὴν περιουσίαν του μετὰ τὴν μεγάλην προῖκα ποῦ ἔλαβε καὶ μετὰ τὰς μεγάλας καὶ παντοειδεῖς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις, ποῦ ἐνήργει. Προκειμένου δὲ περὶ ἐνὸς πλοίου μετὰ ἄλευρα, «τὸ ὄποιον λέγει ὁ Σπύρο-Μήλιος ὅτι ὁ κύριος Ραζῆ-Κότσικας ἔφερεν ἀπὸ τὸν Κάλιμον ἐξ ἰδίων του καὶ τὸ διένειμεν εἰς τὴν φρουρὰν», προσθέτει «ἀλλὰ μήπως αὐτὰ μόνον τὰ χρήματα εἶχεν ἐξοδεύσει διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ Μεσολογγίου ὁ ἔξοχος οὗτος πατριώτης; Ἐπίσης καὶ ὁ Δεληγιώργης εἶναι γνωστὸν ὅτι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἦτο πλουσιώτατος, ἐξάγεται δὲ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ὅτι στερηθεὶς τοῦ βαθμοῦ του, ὅταν ἤλθεν ὁ Κυβερνήτης, εἶχε περιέλθει εἰς δεινὴν πενίαν. Καὶ τόσοι ἄλλοι. Ἀλλὰ καὶ τὰς παντοειδεῖς ἄλλας τῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ φρουρίου ἀνάγκας ἐθεράπευσαν ἀγογγύστως οἱ Μεσολογγῖται». Ὅλα τὰ ἀναγκαιοῦντα, λέγει ὁ Σπύρο-Μήλιος, τὰ ἐπέροναμεν ἀπὸ τὰς ἀποθήκας τῶν δυστυχῶν ἐμπόρων, δίχως νὰ τοὺς δίδονται χρήματα, καὶ ἐν τοσούτῳ αὐτοὶ ἐλίμωττον τῆς πείνης. Ἐστειλε ποτὲ ἡ Διοίκησις ξυλικήν, σανίδα, καρφιά, σίδηρον, φτυάρια, τσαπιά κλπ. Δίχως νὰ ἔχωσιν (οἱ Μεσολογγῖται) ἄλλο συμφέρον παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος, ἐπειδὴ αὐτῶν ἰδιαίτερος δὲν τοὺς εἶχε μείνει τίποτε, καθότι τὸν ἐλαιῶνά των τὸν εἶχε κόψει ὅλον ὁ ἐχθρὸς, τὰς σταφιδαμπέλους των ἐπίσης, ὅ,τι εἶχον εἰς τὰς ἀποθήκας, ἐφ' ὅσον ἐχρησίμευον διὰ τὸ φρούριον, τὸ εἶχον προσφέρει οἱ δυστυχεῖς ἀφ' ἑαυτοῦ των εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς πατρίδος, ὅ,τι εἶχον τροφὰς εἰς τὰ σπήτια των καὶ ταύτας τὰς ἐπροσέφερον, δὲν εἶχον ἄλλο πλεον εἰ μὴ ὅσα ὀσπήτια δὲν εἶχε φθείρει τὸ τουρκι-

κὸν κανόνι, πλήν, ἐπειδὴ διὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ φρουρίου δὲν εἶχομεν ἄλλην ὕλην, ἐπρόσφερον καὶ τὰ σπήτια τῶν διὰ τὰ νὰ τὰ κρημνίσωμεν καὶ πάρωμεν τὴν ἀναγκαίαν ὕλην». Ἡ δὲ Διευθυντικὴ Ἐπιτροπὴ πρὸς μὲν τὴν Διοίκησιν ἔγραφε: «περισσότερα ἀπὸ πεντακόσια σπήτια κατεδαφίσθησαν καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ φρουρίου δὲν ἀπλητήθη», πρὸς δὲ τοὺς ἐν Ζακύνθῳ ὁμογενεῖς προσέθετε: «τὸ Μεσολόγγι κατεκρημνίσθη σχεδὸν εἰς τὸ ἡμῶν διὰ τὰ χρησιμεύσει εἰς τὸ φρούριον».

Ὁ Τουρκικὸς στόλος εἶχεν ἀποκλείσει ταυτοχρόνως καὶ κατὰ θάλασσαν τὸ Μεσολόγγι, ἀλλὰ τὴν 23 Ἰουλίου τοῦ 1825 ἐτράπη εἰς φυγὴν ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου. Ἐκτοτε ἡ διὰ θαλάσσης συγκοινωνία ἦτο ἐλευθέρη μέχρι τῆς 23 Ἰανουαρίου, ὁπότε οὗτος μετὰ πολλὰς συγκρούσεις πρὸς τὸν Τουρκικόν, ἐπανελθόντα κατὰ τὸν Νοέμβριον 1825 ἰσχυρότερον, ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Ὑδραν. Ἀλλ' ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν εἶχε στείλει εἰς τοὺς πολιορκουμένους τὰς ἀναγκαίας προμηθείας. Ἀφοῦ δὲ οἱ Τοῦρκοι ξαναέβησαν κῦρτοι τῆς θαλάσσης, τὸ ἀπέκλεισαν ἰσχυρότερον τὴν 17 Φεβρουαρίου 1826, εἰσήγαγον διὰ τοῦ Προκοπανίστου στολισκόν, ὅταν δὲ μετὰ μίαν ἑβδομάδα ἔπεσε τὸ Βασιλάδι, κατόπιν ὁ Ντολιμᾶς καὶ τὸ Αἰτωλικόν, δολοκλήρος ἡ λιμνοθάλασσα περιήλθεν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, κατέσχον οὕτοι ὅλους τοὺς γνωστοὺς εἰσπλους καὶ ἐξήσκουν αὐστηρὰν φύλαξιν καὶ τίποτε δὲν ἠδύνατο νὰ εἰσαχθῆ πλέον εἰς τὴν πολιορκουμένην πόλιν. Μόνην δὲ τὴν Κλείσσαν προπύργιον εἰς τὴν Ἀἰσχάτιαν τῆς λιμνοθάλασσης ἐκράτησεν μέχρι τέλους εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων ἡ ὁρμὴ τοῦ δοξασθέντος μαζί της Κίτσου Τζαβέλλα. Ἀλλ' ἀνωφελῶς, διότι οὐδεὶς εἰσπλος ἐκεῖθεν ὑπάρχει. Ἀπὸ τὸν Μάρτιον 1826 εἶχαν καταλωθῆ ὅλα τὰ ἐν αὐτῇ τρόφιμα. Οἱ σκύλλοι, τὰ ποντίκια καὶ αἱ γάτες, πρὸς ἐθωροῦντο μέχρι τινὸς πολυτελεῆς τροφῆς, καὶ ταῦτα ἔλειπαν. Ψάρια δὲν εὐρίσκοντο εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν, διότι τὰ εἶχαν φυγαδεύσει τῶν πυροβόλων οἱ κρότοι, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἀλιεῖαν τὰ ἐν αὐτῇ περιφερόμενα ἔνοπλα ἐχθρικά πλοίαρια. «Πολλὰς δὲ οἰκογένειας, λέγει ὁ Ἀρτέμιος Μίχος, ἤρχισαν νὰ τρέφονται ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ λιμοῦ ἀποθνησκόντων συγγενῶν των». Ἀλλὰ καὶ ἐγὼ ἤκουσα γέροντα ἀγωνιστὴν νὰ λέγῃ ὅτι εἰς ἓν ἄζρον τῆς πόλεως, ὅπου πυκνωθεῖσα ἡ θάλασσα ἐσημάτισαν ἄλμην, εἶχαν ἀποθέσει ἐντὸς τῆς

ἄλλης τὰ μνηρῖα φρονευθέντος Ἀράπη καὶ τὰ ἐχρησιμοποίησαν ὡς τροφήν των.

Μετὰ τῆς ἐλλείψεως τῶν τροφίμων εἶχε χαθῆ καὶ πᾶσα ἐλπίς σωτηρίας, ἀλλὰ τὸ σθένος τῶν πολεμιστῶν διετηρεῖτο ἀκμαῖον. Ἐν τούτοις μερικοὶ ἀρχηγοὶ εἶχον λυγυρηθῆσαι καὶ δελεασθῆναι ἀπὸ τὰς προτάσεις τῶν Τούρκων, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχον ἔλθει εἰς ἀληθεῖς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν παράδοσιν τοῦ φρουρίου, καὶ μόνον ἡ γενναιοδωρία καὶ ἡ εὐστροφία τοῦ πνεύματος τοῦ Ραζῆ-Κότσικα, πείσαντος καὶ δωροδοκήσαντος δευτέρως ἀρχηγούς, διὰ νὰ τοὺς ἔξη μὲ τὸ μέρος του, ἀπέτρεψαν τὸν κίνδυνον τοῦτον. Οἱ ἐπιζήσαντες ἔλεγον ὅτι ὁ κίνδυνος οὗτος εἶχε περισσότερον ἀπὸ δύο φορές ἐπιστῆ. Ἄλλ' αἱ γράψαι πληροφοροῖαι τοῦ Σπύρο-Μήλιου καὶ Ἀστ. Μίχου ἀναφέρουν δύο μόνον. Τὸ γεγονός τοῦτο πιστοποιῶν καὶ ὁ κ. Ζησίου (Τὰ Πάτρια, ἀριθ. 23, 1903) καὶ ἀποδίδων τὴν ματαιώσιν τῆς παραδόσεως εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν γράφει ὅτι ὁ Ραζῆ-Κότσικας εἶχε καταστῆ ἡ ψυχὴ πλέον ἢ ἀκαταδάμαστος τῆς πόλεως».

Μαζὶ μὲ τὰς τροφὰς εἶχον ἐξαντληθῆ καὶ τὰ φάρμακα καὶ ἄλλοις ἐχθρὸς μεγαλύτερος τοῦ Κιουταζῆ καὶ Μπραϊμῆ, ἡ πείνα καὶ αἱ ἀσθένειαι, ἔφερον εἰς ἀπόγνωσιν τὴν φρουράν, «οἱ δὲ πολιορκούμενοι, λέγει ὁ Τριζούτης, ἠακοφοροῦντες, τετραχηλισμένοι, ἀνχημοὶ καὶ ἀπὸ τῆς πείνης καὶ ἀπὸ τῆς κακουχίας κατεσκελετευμένοι, ἦσαν δυσδιάγνωστοι καὶ πολλοὶ φασματώδεις· συχνάκις διὰ τὴν ἀκαθαρσίαν τῆς τροφῆς ἢ τὴν παντελῆ στέρησιν αὐτῆς ἔπιπτον τινὲς λιποθυμοῦντες κατὰ γῆς, ἀσθενεῖς καὶ τραυματῖαι ἔστεροῦντο πάσης θεραπείας, πτώματα ἔκειντο ἐν τοῖς ὁδοῖς καὶ οἱ ἐπιζῶντες ἀνέπνεον τὴν ἀποφοράν των. Ἄλλὰ καὶ τοιαῦτα πάσχοντες ἐνεκαρτέρουν ἐλπίζοντες εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στόλου, ἀνοίξαντος καὶ ἄλλοτε τὸν ἤδη κεκλεισμένον λιμένα. Ἄλλ' ἀφοῦ ἐβεβαιώθησαν ὅτι ὅλοι αἱ ἀγῶνές του ἐματαιώθησαν... ἀπελπίσθησαν καὶ ἐπεχείρησαν ἐπιχείρημα κινδυνωδέστατον καὶ ἐνδοξότατον. Ἄνδρες, γυναῖκες, παιδιὰ, διήλθον ὑπὸ τὸ πανσέλιμον φῶς (τὴν νύκτα τῆς 10ης Ἀπριλίου 1826) καὶ ἐν μέσῳ ἀκοιμήτου πυρὸς ταφρεύματα, χαρακόματα, πυροβολοστάσια, τακτικά καὶ ἄτακτα στρατεύματα, εἰδότα τὴν ἔξοδόν των καὶ γοηγοῦντα εἰς τὴν καταστροφὴν των, διότι εἶχε προδοθῆ τὸ σκεδιδόν των εἰς τοὺς Τούρκους. Ἐνῶ οἱ πάσχοντες καὶ οἱ γέροντες κλει-

σθέντες εἰς τὴν πυριτιδαποθήκην προσεφέρθησαν διὰ τοῦ δαυλοῦ τοῦ Καπάλη θυσία εἰς τὸν βωμὸν τῆς ἐλευθερίας, ἀνατινάξαντες καὶ τοὺς πατήσαντας ταύτην Τούρκους, ὁ δὲ ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ ἐμβὰς ἐντὸς πίθου πλήρους πυριτίδος προσεφέρθη καὶ οὗτος ὀλοκαύτωμα, ὅταν εἶδε τοὺς ἐχθροὺς πλησιάζοντας. Ἡ ἐξεληθοῦσα φρουρά καὶ τὰ γυναικόπαιδα περιπεσόντες ἐν μέσῳ τῶν ἀναμενόντων ταύτους ἐχθρῶν καὶ καταδιωχθέντες ὑπὸ τοῦ ἱππικοῦ ὑπέστησαν ἀληθῆ πανωλεθρίαν. Τὴν μεγαλυτέραν ὑπέστησαν οἱ Μεσολογγῖται καὶ ἀπ' αὐτοὺς οἱ πυροβοληταί.

Ἐκ τούτων ὀλίγιστοι εἶχον ἀποθάνει ἢ φρονευθῆ διαρκούσης τῆς πολιορκίας, ἐνῶ μετὰ τὴν ἔξοδον ἔμειναν μόνον 40 ἔξ αὐτῶν, οἱ ὅποιοι ἠκολούθησαν τὸν ἀρχηγὸν τοὺς Δελιγιώογον εἰς Ναύπλιον, γενόμενον φρούραρχον τοῦ Μπουρτζιοῦ. Οἱ λοιποὶ διασωθέντες Μεσολογγῖται ἐτάχθησαν ὑπὸ τὸν Γιαννάκη Ραζῆ-Κότσιαν καὶ, χωρὶς νὰ ἀναπαυθῶσιν ἀπὸ τὰ δεινὰ τοιοῦτου πολέμου, ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Καραϊσκάκη πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, εἰς τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν παραλαβὴν τοῦ φρουρίου τῆς Κορίνθου. Ὁ ἀρχηγὸς Θανάσης Ραζῆ-Κότσιαν ἔπεσεν εἰς τὴν ἔξοδον, ἀλλὰ τὸ ὄνομά του διαμένει πάντοτε αἰώνιον εἰς τὴν καρδίαν τῶν θαυμαστῶν τῆς δόξης τοῦ Μεσολογγίου. Καὶ ἡ δημοτικὴ μοῦσα, ἡ εἰλικρινὴς καὶ ἀνεπηρέαστος τοῦ λαοῦ ἐκτίμησις, τὸ ἔχει συνδέσει μὲ τὸ τραγούδι τοῦ Μεσολογγίου.

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ (1)

Ποῖος θὲ ν' ἀκούσῃ κλάματα, γυναῖκια μοιρολόγια
 Πέρασε ἀπὸ τὸ Κάρελι (2) κα' ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι,
 Κ' ἐκεῖ ν' ἀκούσῃ κλάματα, γυναῖκια μοιρολόγια,
 Ἡὼς κλαῖν' οἱ μάννες γιὰ παιδιὰ καὶ τὰ παιδιὰ γιὰ μάννες.
 Δὲν κλαῖνε γιὰ τὸ σκοτωμὸ πού θὲ νὰ σκοτωθοῦνε,
 Μόν' κλαῖνε γιὰ τὸ σκλαβωμὸ, πού θὲ νὰ σκλαβωθοῦνε.
 Ἦταν Σαββάτ' ἀπὸ βραδύ, ἀνήμερα Λαζάρου,
 Τρανὸ τελάλι βάρεσαν μέσα στὸ Μεσολόγγι,

1. Ρωμαίικα Τραγούδια, σελ. 192.

2. Κάρελι ἀντὶ Κάρελι, ὀνομασία τὴν ὁποίαν ἔδωκαν οἱ Τούρκοι εἰς τὴν χώραν, τὴν ὁποίαν ἐκυρίευσαν ἀπὸ τὸν Κάρολον Τόκκον καὶ ἡ ὁποία συμπέμπει μὲ τὴν Ἀρχαίαν Αἰτωλίαν, ἐν ᾧ ἡ χώρα, τὴν ὁποίαν ἐκυρίευσαν ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ἢ Ἐπίζητος Αἰτωλία, ὀνομάσθη Βενέτιζον.

Στίς ἐκκλησιᾶς μαζώχτησαν ὄλοι, μικροὶ μεγάλοι,
 Κι' ἕνας στὸν ἄλλον ἔλεγε κ' ἕνας στὸν ἄλλο λέγει.
 «'Αδέρφια, τί θὰ κάνουμε στὸ χάλι πὸν μᾶς ἦρε,
 Εἴκοσι μέρες πέρασαν κι' ὁ ζαῖρὸς ἐσώθη.
 Φάγαμ' ἀκάθαρτα σκυλιὰ καὶ γάτες καὶ ποντίκια,
 Τὸ Βασιλάδι ἔπεσε, τὸ 'Αντελικὸ ἐχάθη,
 Ἦσαν τὰ καράβια μας καὶ πάλιν πίσω πᾶνε».
 Θανάσης Κότσικας φώναξε, Θανάσης Κότσικας λέει
 «'Αδέρφια, ἄς πολεμήσουμε τοὺς Τούρκους σὰ λιοντάρια,
 Καὶ τὸ γιουρούσι ἄς κάμουμε καὶ ἄς διαβοῦμε πέρα.
 Μπροστά θὲ νάβγουν οἱ γεροὶ, στὴ μέσην οἱ γυναῖκες».
 Ἐγένηκε τὸ τσάκισμα μέσ' τοῦ Μακροῦ τῆ τάπια,
 Καὶ τὸ γεφύρι χάλασαν καὶ τὰ παιδιὰ τὰ πνίξαν.
 Ἄρρωστοι μέσα μείνανε μαζί με τὸν δεσπότη,
 Φωτιά στὸ κάστρο βάλανε, κανένας δὲν ἐσώθη.

Ἡ ἡρωϊκὴ ἀντίστασις καὶ ἡ ἐνδοξὸς πτώσις τοῦ Μεσολογγίου ἐξη-
 σήσαν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος. Δὲν εἶναι
 ὑπερβολὴ νὰ εἴπῃ τις ὅτι εἰς ταύτας ἡ Ἑλλὰς ὀφείλει τὴν ἐλευθερίαν της.
 Λότι τὸ Μεσολόγγι κατεῖχε σπουδαίαν στρατηγικὴν θέσιν διὰ τοὺς
 Τούρκους. Χωρὶς αὐτὸ δὲν ἠδύναντο νὰ τηρήσουν τὰς μεταξὺ τῆς ἔδρας
 τῶν καὶ τῆς Πελοποννήσου συγγωνίας. Ἡ ἀντίστασις τοῦ Μεσολογ-
 γίου τοὺς ἐσταμάτησε τὸν δρόμον. Ἐὰν δὲ ἔκτοτε ὑπεχώρει εἰς τὴν ὀρ-
 μὴν των, θὰ εἰσέβαλλον μὲ ὄλας τῶν δυνάμεις εἰς τὴν ἀνέτοιμον καὶ
 ἀπὸ ἐμφυλίου διαμάχας σπαρασσομένην Πελοπόννησον καὶ θὰ κατέ-
 πνιγον τὸν Ἑλληνικὸν Ἀγῶνα εἰς τὴν ἀρχὴν του, καθ' ὃν δηλαδὴ χρόνον
 δυσελληνικὸς ἄνεμος ἔπνεεν εἰς τὴν Εὐρώπην. Δὲν ἐχρειάσθη καὶ πολὺς
 καιρὸς μετὰ τὴν πτώσιν του διὰ νὰ καταληφθῇ ἡ Ἑλλὰς. Τὸ Μεσολόγγι
 πίπτει τὴν 11ην Ἀπριλίου 1826 καὶ ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἡ μὲν Στερεὰ
 Ἑλλὰς περιέρχεται εἰς χεῖρας τοῦ Κιονταχῆ, ἡ δὲ Πελοπόννησος σφραδά-
 ζει ὑπὸ τὴν πτέρναν τοῦ Μπραῖμη. Ὁ Γάλλος ναύαρχος δὲ Ριγνὺ εἰς
 τὴν περὶ τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου ἔκθεσίν του γράφει. «Λυπηρὸν
 δὲ εἶναι νὰ τὸ ὁμολογήσωμεν ὅτι οὐδαμοῦ ἄλλοθι ἐκτὸς τοῦ Μεσολογ-
 γίου εὗρεν ὁ Μπραῖμης σταθερὰν ἀντίστασιν», ὁ δὲ μεσολαβήσας χρό-

νος διέλυσε τὴν ἀδυσώπητον ἰσρὰν συμμαχίαν, ἐμάλαξε τῆς ἐπισήμου Ἑυρώπης τὴν καρδίαν καὶ ἐνεψύχωσε τοῦ φιλελληνισμοῦ τὸ πνεῦμα καθ' ὅλον τὸν παλαιὸν καὶ νέον κόσμον καὶ πλούσια βοηθήματα εἰσέρρουσαν εἰς τὸ πτωχὸν ταμεῖον. Καὶ ὅταν ἔγινε σχέσις ἀπὸ τὰς Δυνάμεις νὰ ἐλευθερωθῇ μόνον ἡ Πελοπόννησος, ὁ Λόρδος Πάλμεστρον ἀγορεύων εἰς τὴν Βουλὴν ἀνύψωσε τὸ Μεσολόγγι εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν τῆς προγονικῆς μας δόξης καὶ ἀπεδοκίμασε τὴν ὀρθοθετικὴν γραμμὴν, ἣ ὁποία δὲν θὰ περιελάμβανε καὶ αὐτό.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΖΑΚΥΝΘΩ, ΦΩΣΚΟΛΙΑΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ (1)

ΥΠΟ

Ν. ΒΕΗ

10^[57]

Χάρτης λείος. Διάστ. 9,145×0,195. Αιών XVI. Φ 124.

1 (φ. 1α) **Ἰωάννου Χρυσοστόμου** «*Λιάταξις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς λειτουργίας...*» *συνημιμένη τῶ κειμένῳ αὐτῆς.*

Κολοβή. Τελ.: Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ ὁ μόνος ἄγιος ὁ δεχόμενος θυσίαν αἰνέσεως παρὰ τῶν ἐπικαλουμένων σε.....

2 (φ. 37α) **Βασιλείου τοῦ Μεγάλου** *λειτουργία.*

3 (φ. 91α) «*Ἑρμηνεῖα τῆς θείας λειτουργίας τῶν προηγουμένων*».

4 (φ. 93α) «*Θεῖα λειτουργία τῶν προηγουμένων*».

5 (φ. 120β) «*Ἀπόστολοι καὶ Εὐαγγέλια τῆς ὅλης ἑβδομάδος*».

Κολοβόν.

6 (φ. 124α) **Λιάταξις λειτουργίας.**

Ἀκέφαλος. Ἦ ἀρχ...ματος μυστικῶς ἀξιωθεὶς γενέσθαι συμμετοχὸς Χριστὲ ὁ Θεὸς ἐνχαριστῶ ἀνυμνῶ εὐλογῶ προσκυνῶ δοξάζω καὶ μεγαλύνω τὰς σωτηρίας σου Κύριε.

Ἐπὶ τοῦ παραφύλλου τοῦ συνεσταχωμένου τῶ ξύλῳ πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ κώδικος ἀναγινώσκομεν: Ἐτούτη ἡ λειτουργία ἦνε | τοῦ παντοκράτορος Χ[ριστο]ύ.

Ἐν φ. 124β γέγραπται διὰ κροῦ μέλανος: Ἦ ἐνθύμις τοῦ κυρ ἀναγνώσ(η) τοῦ ἀγιομανοῦ(η) γὰ τοῦ ζίλω | ἕνα ἀνθολόγιον σὺν Θ(ε)ῶ με τὸ πρῶτον.

Ὁ κώδιξ ἐκ τῆς πολλῆς φυλλομετρήσεως ἔχει ὀυπανιθὴ καὶ ἄλλω βλαβῇ. Πρὸς κόσμον δὲ αὐτοῦ ἔχουσι φιλοτεχνηθῆ διὰ κροῦ μέλανος ἐπίτιτλά τινα κοσμήματα ἐν φ. 1α, 37α καὶ 93α.

(1) Συνέχεια ἐκ τοῦ 8ου τόμου τοῦ «Δελτίου».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

007000041544